

КОНЦЕПТ БОЖЕВІЛЛЯ В РОМАНАХ «СОЛОДКА ДАРУСЯ» М. МАТІОС ТА «ЖИТКОВСЬКІ БОГИНИ» К. ТУЧКОВОЇ

У статті проаналізовано специфіку використання прийому безумства у творах сучасної чеської та української літератур («Солодка Даруся» М. Матіос та «Житковські богині» К. Тучкової). Крізь призму постколоніального та гендерного підходів з'ясовано, що психічні розлади маскулітних персонажів є передусім свідченням неповноцінності «свого» чоловіка в умовах тиску колонізаторів. Натомість жіноче божевілля, пов'язане з пережитим травматичним досвідом війни і тоталітарного режиму, постає трагічним наслідком порушених табу, що поглиблює протистояння людини і влади в традиційному суспільстві.

Ключові слова: божевілля, постколоніалізм, гендерні студії, посттравматичний синдром, людина і влада, сучасна жіноча проза.

Однією з найактуальніших проблем сучасної літератури на постсоціалістичному просторі є подолання травматичного історичного досвіду, пов'язаного передусім із війною і тоталітарними режимами. Художні тексти стають своєрідною «терапією», що дає змогу ще раз пережити, а відтак і переосмислити колективний досвід цілого народу. Водночас змінюється традиційна опозиція «центр / периферія», і нерідко «переписування» історії відбувається крізь призму досі упослідженого жіночого сприйняття. Як зазначає О. Щур (Валло), «...художня література має право творчо уявляти те, що не можна вивчити за історичними документами чи свідченнями очевидців, і це означає, що вона часто іде вперед туди, де історичні дослідження зупиняються через брак “достовірних” аргументів» [8, с. 22–23]. В українському письменстві на ниві відновлення втраченого історичного досвіду та прописування його руйнівного впливу на долю окремого індивіда плідно працює М. Матіос, авторка численних романів, найвідомішим із яких є «Солодка Даруся».

Указана тема стає дедалі актуальнішою не тільки для України, але й для центральноєвропейських держав, зокрема для Чехії, де величезну популярність здобув роман К. Тучкової «Житковські богині». Обидва тексти (і український, і чеський) розраховані на широку читацьку аудиторію, а тому безумовно претендують на роль своєрідних засобів для «колективної терапії». Спільним для цих творів тлом є події ХХ століття, особливо Другої світової війни, пов'язані передусім із долями жінок, що мешкають у віддаленій гірській місцевості (Карпати та Білі Карпати), а отже, репрезентують архаїчну свідомість. Мешканці цих сакралізованих просторів стають опорою для

витворення потужного національно-культурного міфу, адже саме вони є носіями автентичного, предківського знання, яке й забезпечує безперервний зв'язок між поколіннями.

Цікаво, що в обох творах натрапляємо на концепт божевілля, причому в якісно різноманітних його виявах. На нашу думку, цей типологічний збіг видається досить цікавим предметом для аналізу, зважаючи на близькість тематики і проблематики згаданих текстів, а також на актуальність проблеми безумства для письменства кількох останніх десятиліть.

Світова література знає численні інтерпретації різного роду видів божевілля – від донкіхотства і комічного блазнювання до кривавих бенкетів Калігули та шекспірівських самогубств в ім'я кохання. Стосовно українського письменства, то традиція зображення аномальних психічних станів тягнеться ще від романтичних текстів (зокрема Шевченкових балад) та фольклору. Із житійних текстів відомий також мотив юродства – свідомого відречення від розуму в ім'я спілкування з Богом.

М. Фуко в праці «Історія безумства в класичну епоху» пов'язує божевілля як соціальне явище з поняттям влади-знання. Той, хто має у своїх руках владу, визначає межі нормальності, а отже, може застосовувати санкції стосовно інших, які цю норму порушують, наприклад, обмежити їх пересування в просторі: «...ізоляція втілює в собі в авторитарній формі міф про загальне благополуччя» [4, с. 91]. Психічні розлади призводять до відчуження людини від самої себе, втрати свободи індивідуальності, коли особа є одночасно «своєю істиною і протилежністю своєї істини» [4, с. 514], що дає їй змогу

стирати межі між суб'єктивним і об'єктивним, а відтак і говорити про цю істину, хай навіть і не усвідомлюючи цього.

Як бачимо, М. Фуко цікавить насамперед «лінгвістичне» безумство, переважно таке, коли людина не контролює власне мовлення або ж порушує логічні зв'язки між означником і означуваним. Натомість у розглянутих нами текстах божевілля майже завжди супроводжується повною або частковою німотою – у колонізованому середовищі навіть психічно хвора (здавалося б, вільна від будь-яких соціальних чи культурних умовностей) людина позбавляється права на власний голос. Окремо варто згадати про солодку Дарусю, героїню однойменного твору, яка фактично добровільно зрікається можливості говорити. Оскільки ця відмова спричинена фатальною розмовою з «чужими», то її можна трактувати як забруднення, збезчещення, травмування власної мови, яка стає цілком непридатною для висловлення «свого» змісту.

Зіставляючи «Солодку Дарусю» та «Житковських богинь», передусім звертаємо увагу на чоловічі образи, зокрема на виразну типологічну паралель між двома персонажами – Іваном Цвичком та Яцьком Ідесовим. Обидва герої репрезентують образи «свого» чоловіка, позбавленого, однак, виразних рис маскулітності. (Важливо, що бінарна опозиція «свій / чужий», визначальна для архаїчного світосприйняття, в умовах колонізації лише поглиблюється). Вочевидь, ці образи є втіленням своєрідної «кастрованості», чоловічої неповноцінності в умовах тоталітарного тиску колонізаторів. П. Гартманова, вказуючи на певну композиційну шаблонність чеського роману, називає «сильних жінок та слабких чоловіків» константою творчості К. Тучкової [7, с. 33], що, однак, можемо вважати загальною характерною рисою сучасного жіночого письма. Щоправда, обидва персонажі наділені фізіологічною «чоловічою силою», проте вони не здатні до створення сім'ї та повної самореалізації в ролі чоловіка чи батька, а вияви їхньої сексуальної поведінки мають девіантний характер (чи то гвалтування, чи то співжиття з різними жінками, яке в традиційній спільноті визначається як аномалія).

Майстер-дримбар Іван Цвичок, «чудний та дурнуватий, <...> чоловік-зайда» [2, с. 113], котрий «пристав» жити до солодкої Дарусі, заявляє про себе: «Я не несповна розуму, я лиш несповна щастя» [2, с. 180]. Маючи вади мовлення, він говорить дуже мало, але ніколи не соромиться вказати людині на її хиби, хай навіть дуже грубо і з лайкою. Власне кажучи, оця його «дурнуватість» і полягала у стиранні етичних (і, як бачимо, доволі умовних) меж між людьми. Таким чином образ

Цвичка зближується з мотивом юродства: «Бує один розумний, що правду казав – Іван Цвичок» [2, с. 188].

Зрозуміло, що існування такого «елемента» не могло не дратувати місцеву владу, а тому вона використала каральний механізм і відправила Цвичка на виправні роботи, «щоб не був такий мудрий коло розумних» [2, с. 134]. Репресії стосовно психічно хворих, за М. Фуко, виконують дві функції – виправну та ізолювальну [4, с. 94], друга з яких є набагато важливішою за першу, адже породжена страхом перед Іншим.

Другий персонаж, розумово відсталий Яцько, брат Дори, з одного боку, втілює чоловічу слабкість у межах традиційної, мало не «амазонської» жіночої спільноти богинь («у нашій родині всі чоловіки були ненормальні» [3, с. 205]). З іншого ж боку, через його образ втілюється тиск тоталітарної системи на людину – він змушений перебувати у «страшному соціалістичному оточенні інтернату» [3, с. 114]. У його стосунках із Дорою спостерігаємо інверсію стереотипних уявлень про «жіночу» та «чоловічу» ролі, адже жінка змушена все життя піклуватися про молодшого брата, хай навіть і добровільно.

І все ж ключовим для кожного з романів постає саме концепт жіночого божевілля. Зокрема, для героїні твору М. Магіос джерелом психічної хвороби постає травматичний досвід, пережитий ще в дитинстві. Маленька Даруся ненавмисне зраджує таємницю своїх батьків, у результаті чого її батько змушений піти з дому, а мати заподіює собі смерть. М. Фуко називає такий тип розладу «безумством заслуженої кари» і вказує на те, що нерідко через нього відкривається істина [4, с. 55–56]. Комплекс вини змушує людину постійно повертатися до моменту прихованого злочину (відбувається фіксація свідомості на ньому), однак, як бачимо з тексту, муки Дарусі є безрезультатними, адже змінити минуле їй не під силу. На нашу думку, гріх дівчини не тільки в тому, що вона видала батьківську таємницю, а вже в самому факті того, що вона заговорила з міліціантами.

Окрім фрейдистського трактування божевілля як наслідку дитячої травми, авторка опосередковано умотивовує його жахливими знущаннями, які раніше пережила мати дівчини, Матронка. Саме тому можемо говорити про те, що Дарусине безумство також є наслідком насильницької діяльності тоталітарної системи.

Безперечно, причинність головної героїні – це і своєрідний вияв відмови від прийняття реальної дійсності. Замикаючись на своєму горі, Даруся байдуже до довколишнього світу, що є також формою несвідомої посттравматичної терапії

й убезпечує її нестійку психіку від подальших травм, які їй могла б завдати тоталітарна влада. Парадоксально, але найбільшого болю (також не-свідомо, ненароком!) їй завдає Іван Цвичок, котрий з'являється перед дівчиною в солдатській формі.

Коли у М. Фуко просторовою й соціальною основою для виведення образу безумства постає передусім міський простір, то в тексті «Солодка Даруся» бачимо функціонування цієї ж теми в сільському середовищі. Специфіка такого прийому полягає в тому, що для села характерне переважання більш тісних контактів між людьми, а також релігійність, забобонність і нерідко міфологічне мислення. Через це Даруся не може опинитися на географічному маргінесі описуваного простору (село саме собою вже є периферією), а її ізоляція реалізується головню через обмежене коло спілкування. Письменниця застосовує цікавий композиційний прийом включення до тексту стилізованих під живе мовлення реплік-коментарів, котрі відбивають «погляд збоку», основою якого найчастіше є думки більшості традиційної спільноти.

Взявши до уваги вияви психічного розладу Дарусі, зокрема його «лінгвістичну» і «поведінкову» складові, спостерігаємо наближення останньої до ритуальної сфери. Ходіння дівчини на батьківську могилу із зібраним у людей молоком, пов'язування груш і навіть боротьба з нападами головного болю є умовними, ритуальними засобами для подолання наслідків давно порушеної заборони, відновлення порядку, які, однак, не приносять бажаного результату: порядок зруйновано у всьому суспільстві (кошмарні картини Другої світової та післявоєнної радянської), а тому остання можлива опора на традицію втрачена.

Центральним персонажем, у якому виявлено концепт божевілля в романі «Житковські богині», постає Терезія Сурменова. На відміну від усіх інших аналізованих образів, ця героїня збожеволіла внаслідок примусового поміщення її до психіатричної лікарні. Інакше кажучи, божевілля Сурмени (як і її смерть) є не причиною, а наслідком застосованих до неї санкцій, причому наслідком для системи очікуваним і бажаним. Зло в цьому тексті зображене як інституціоналізоване і персоналізоване, воно безпосередньо і грубо впливає на долі персонажів. Влада використовує прийоми тиску на найближчий простір довкола героїні, на її фізичне тіло, що спричиняє розрив між психічною та фізичною сферами та позбавляє людину можливості чинити опір.

Використання психіатрії з каральною метою стосовно моравських богинь зумовлене не останньою чергою конфліктом різних типів

знання. Владі належить знання про норму, а також можливість використання санкцій за її недотримання [4, с. 65], натомість жіноча спільнота оперує набагато давнішим знанням про закони світопорядку (і поняття норми заміщене знанням про те, що НЕ є нормою). Не маючи можливості цю інформацію «освоїти» та відчуваючи страх перед нею, система цілеспрямовано знищує тих, хто може їй нашкодити. К. Тучкова проводить цікаву паралель між репресіями щодо копаницьких богинь у ХХ столітті з гонитвою на відьом у Середньовіччі. І ті й інші були породжені насамперед страхом перед невідомістю й потенційною небезпекою, яку несе в собі сакральна складова їхнього знання. Однак для параноїдальної соціалістичної системи загрозу становить загалом існування будь-яких невідомих або незрозумілих їй ірраціональних умінь чи інформації, хай навіть і цілком безпечних та «приручених».

Ще одна важлива деталь зосереджена в тому, що система розпоряджалася не лише долею Сурмени і Дори, але й вказувала останній, що і як треба думати про свою тітку. Її запевняли, що божевілля та смерть Терезії – цілком природне явище, позбавивши Дору навіть примарної надії на істину.

Хоч як дивно, в обох згаданих романах маємо «подвійну мотивацію» психічної хвороби героїв: по-перше, як уже було сказано вище, вона видається закономірним результатом впливу соціальних обставин і тоталітарної машини зокрема. По-друге, нещасливі долі персонажів спричинені їхніми власними, часто несвідомими, але завжди фатальними помилками. Наприклад, у тексті М. Матіос табу порушує Мотронка, ходячи з непокритою головою після весілля («Дарусина мама порушила звичай одразу по шлюбі. <...> А гріх – то спор із Богом» [2, с. 188]), у «Житковських богинях» – Дора, що вбила біловухе гаденя – оберіг будинку («...їхнє спокійне життя, мабуть, розчавила підосва її чобота» [3, с. 40]). До того ж у творі К. Тучкової ще однією причиною нещастя є прокляття, накладене на родину головної героїні внаслідок сімейних чвар. Отже, у творі чеської письменниці зло наявне і серед «своїх», воно більш персоналізоване, втілене в образі босоркані Магдалки, котра «поробила» власній родині через заздрощі. Своєю чергою, українська авторка також використовує мотив родинного прокляття, однак воно не є наслідком впливу таємничих надприродних сил, а радше ще раз указує на помилку Дарусі як справжню першопричину нещастя.

Фактично, у текстах постають два образи влади: зовнішня, прийшла (комуністична), і внутрішня – заборони і стереотипи, шановані «своїми», тобто влада пам'яті і звичаю. Щоправда, виникає проблема стосовно інтерпретації цих образів: абсолютно негативною є влада «чужа», нав'язана. Попри те, що порушення «своїх» приписів і традицій стають причиною нещастя, ці закони сприймаються як споконвічні і природні. Навіть більше, для героїв «чужі» вчинки підпорядковані «своєму» трактуванню моделей поведінки. Наприклад, голова колгоспу Дідушенко у «Солодкій Дарусі» не позбавлений відплати за власну жорстокість: «А думаєте, чого у цього Петрюка молодшого дитина калічка? За татові гріхи. Дідушенкові» [2, с. 189]. Причинно-наслідкові зв'язки між подіями, очевидні для традиційної людини, впливають і на всіх інших персонажів, хай навіть і опосередковано.

Таким чином, концепт божевілля в романах М. Матіос і К. Тучкової апелює передусім до проблеми тоталітарного минулого і, зокрема, його осмислення крізь призму зіткнення з традиційною спільнотою (особливо жіночою). Героїні подвійно маргіналізовані, оскільки вони не прийняті в соціум «своїми», а «чужими» й поготив. Істина безумства полягає в оприявленні хворобливих суспільних явищ, а також глибоких травм, заподіяних людству і кожній конкретній людині. Водночас втрата розуму стає виразником міфологічних уявлень про природні закони розвитку подій. Божевілля входить у загально-соціальну сферу, поступово стираючи свої межі та стаючи нормою. Письменниці ж відновлюють викривлений погляд на світ, вдаючись до все тієї ж «лінзи» безумства, яка наново вирівнює світопорядок.

Список літератури

1. Завадська Н. Фольклорний мотив заборони у прозі Марії Матіос / Н. В. Завадська // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2014. – Вип. 4(76). – С. 286–289.
2. Матіос М. Солодка Даруса / Марія Матіос // Вибране / Марія Матіос. – Львів : Піраміда, 2011. – С. 136–190.
3. Тучкова К. Житковські богині / Катержина Тучкова ; пер. з чесь. Г. Величко. – Київ : Комора, 2014. – 392 с.
4. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / Мишель Фуко ; [пер. с фр. И. Стафа]. – Санкт-Петербург : Университетская книга, 1997. – 576 с.
5. Харчук Р. Сучасна українська проза. Постмодерний період : навч. посіб. / Р. Б. Харчук. – Київ : Академія, 2008. – 248 с.
6. Brázdilová V. Výstavba postav v prózách Kateřiny Tučkové Vyhnutí Gerty Schnirch a Žitkovské bohyně [Електронний ресурс] / Veronika Brázdilová. – Режим доступу: https://is.muni.cz/th/425671/pdf_b/. – Назва з екрана.
7. Hartmanová P. Kritická reflexe próz Kateřiny Tučkové [Електронний ресурс] / Bc. Pavla Hartmanová. – Режим доступу: <https://theses.cz/id/a2tg5e/00176680-839103615.pdf>. – Назва з екрана.
8. Shchur O. Post-Soviet women writers and the national imaginary, 1989–2009 [Електронний ресурс] / Oksana Shchur. – Режим доступу: <http://hdl.handle.net/2142/45607>. – Назва з екрана.

T. Soproniuk

THE CONCEPT OF MADNESS IN THE NOVELS *SWEET DARUSIA* BY M. MATIOS AND *THE ŽITKOVÁ GODDESSES* BY K. TUCHKOVA

The article is an attempt to analyse the concept of madness in modern Ukrainian and Czech women novels. According to M. Foucault's views on insanity as a mode of speaking about the truth, the author claims that the muteness of the main characters shows full voicelessness of a human being in a totalitarian society and the disability to pretend on having their own verity and knowledge.

Using the gender and postcolonial approaches, it is argued that men's mental disorders in both texts are the evidence of general interiority and dependence of a masculine personality under the pressure of the communistic power (in "The Žitková Goddesses", the inversion of male and female roles is noticeable). Furthermore, feminine characters that are doubly marginalized become demented because of not only social circumstances and deep mental traumas but also owing to the fatal, although unintentional breaking of taboos (closely related to the sphere of ritual in "Sweet Darusia"). Such interruption emphasizes the distinction between two conflicting types of power. Each of them is represented by a specific kind of knowledge, which is the outlying law of alien colonizers and the orders, prohibitions, and stereotypes of the traditional archaic society. In both M. Matios's and K. Tuchkova's novels lunacy is connected to an entire estrangement of the characters, as well as to the influences of the impersonalized evil.

Therefore, the reception of madness appears as the only way to reveal the anomalous totalitarian and military heritage of the past and to overcome its consequences in national literatures. Both analyzed texts are considered to become the remedy for "collective therapy" of posttraumatic syndrome.

Keywords: madness, postcolonialism, gender studies, posttraumatic syndrome, human and power, modern women's prose.

Матеріал надійшов 17.05.2015